

СПОМЕНИЦА МИЛКИ ИВИЋ И ПАВЛУ ИВИЋУ
О СТОГОДИШЊИЦИ РОЂЕЊА
Књига 2

INSTITUTE FOR THE SERBIAN LANGUAGE OF SASA
FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF NOVI SAD
MATICA SRPSKA

STUDIES IN HONOUR OF MILKA IVIĆ AND PAVLE IVIĆ ON THE CENTENARY OF THEIR BIRTH

Volume 2

The collection of papers was approved at a session of the Scientific Council of the Institute for the Serbian Language of SASA, held on 30 December, 2025, on the basis of reviews by Professor Anna Kretschmer, PhD, Professor Jelica Stojanović, PhD, and Professor Ana Janjušević Oliveri, PhD.

Editors

Academician Jasmina GRKOVIĆ-MAJOR
Professor Sofija MILORADOVIĆ, PhD
Professor Isidora BJELAKOVIĆ, PhD

Editorial board

Professor Ivana ANTONIĆ, PhD, Professor Isidora BJELAKOVIĆ, PhD, Professor Nedeljko BOGDANOVIĆ, PhD, Professor Žarko BOŠNJAKOVIĆ, PhD, Professor E. Wayles BROWNE, PhD, Professor Tatjana VENDINA, PhD, Academician Jasmina GRKOVIĆ-MAJOR, Professor Rajna DRAGIĆEVIĆ, PhD, Professor Greville CORBETT, PhD, Academician Aleksandar LOMA, Professor Sofija MILORADOVIĆ, PhD, Professor Motoki NOMACHI, PhD, Professor Dragoljub PETROVIĆ, PhD, Professor Mato PIŽURICA, PhD, Academician Ljubinko RADENKOVIĆ, Academician Slobodan REMETIĆ, Professor Vladislava RUŽIĆ, PhD, Professor Andrey SOBOLEV, PhD, Academician Sreto TANASIĆ, Academician Svetlana TOLSTAYA, Academician Zuzanna TOPOLIŃSKA

BELGRADE – NOVI SAD
2025

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У НОВОМ САДУ
МАТИЦА СРПСКА

СПОМЕНИЦА МИЛКИ ИВИЋ И ПАВЛУ ИВИЋУ О СТОГОДИШЊИЦИ РОЂЕЊА

Књига 2

Рукопис зборника усвојен је на седници Научног већа Института за српски језик САНУ одржаној 30. децембра 2025. године, на основу рецензија проф. др Ане Кречмер, проф. др Јелице Стојановић и проф. др Ане Јањушевић Оливери.

Уредници

академик Јасмина Грковић-Мелџор
проф. др Софија Милорадовић
проф. др Исидора Бјелаковић

Уређивачки одбор

проф. др Ивана Антонић, проф. др Исидора Бјелаковић, проф. др Недељко Богдановић, проф. др Жарко Бошњаковић, проф. др Вејлз Браун, проф. др Татјана Вендина, академик Јасмина Грковић-Мелџор, проф. др Рајна Драгићевић, проф. др Гревил Корбет, академик Александар Лома, проф. др Софија Милорадовић, проф. др Мотоки Номати, проф. др Драгољуб Петровић, проф. др Мато Пижурица, академик Љубинко Раденковић, академик Слободан Реметић, проф. др Владислава Ружић, проф. др Андреј Собољев, академик Срето Таназић, академик Светлана Толстој, академик Зузана Тополињска

БЕОГРАД – НОВИ САД
2025

Издавачи
Институт за српски језик САНУ
Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду
Матица српска

За издаваче
др Владан Јовановић
проф. др Миливој Алановић
проф. др Драган Станић

Рецензенти зборника
проф. др Ана Кречмер
проф. др Јелица Стојановић
проф. др Ана Јањушевић Оливери

Секретари
др Бојана Томић
др Јована Бојовић Јоксимовић

Слободан Павловић*
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

ПРВИ ИЈЕКАВИЗМИ У СРПСКИМ ПОВЕЉАМА И ПИСМИМА ИЗ ИСТОЧНОГ ХУМА И ТРАВУНИЈЕ**

У раду се разматра рефлексација јата у српским повељама и писмима из властеоских канцеларија Санковића, Павловића и Сандаља Хранића Косаче, како би се утврдио однос тих текстова са аутохтоним вернакуларом. Истраживање показује да је замена јата у анализираним исправама системска (ијекавска, икавска и ијекавско-икавска), те да је већина ангажованих писара домаћег порекла. Утицај евентуалног општедржавног књишког манира није регистрован – мање од трећине писара су икавски дошљаци из области западно од река Неретве и(ли) Босне.

Кључне речи: Санковићи, Сандаљ Хранић, властеоске канцеларије, аналошки икавизми, ијекавско-икавска рефлексација, историјска дијалектологија.

1. Увод. Рефлексација јата у источној Херцеговини данас је мање-више јасна (уп. Вушовић 1927: 7–11; Пецо 1964: 47–61), али развој источнохерцеговачке ијекавице није познат у свим појединостима. Значај рефлексације у списима насталим у предмиграционо доба на матичном простору тога дијалекта – у источном Захумљу, Травунији и висинским пределима у сливу Таре и Пиве (уп. Ивић 2001: 190–191) – дијалектологи су релативизовали (уп. Вуковић 1949: 92–93; Brozović 1961–1962: 55; Јанић 2002: 29; Реметић 2003: 519–520). Вероватно су такви ставови обесхрабрили системску анализу ових споменика, па и анализу рефлексације

* slobodan.pavlovic@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао у оквиру истраживања (бр. 451-03-137/2025-03) спроведеног на Филозофском факултету у Новом Саду које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

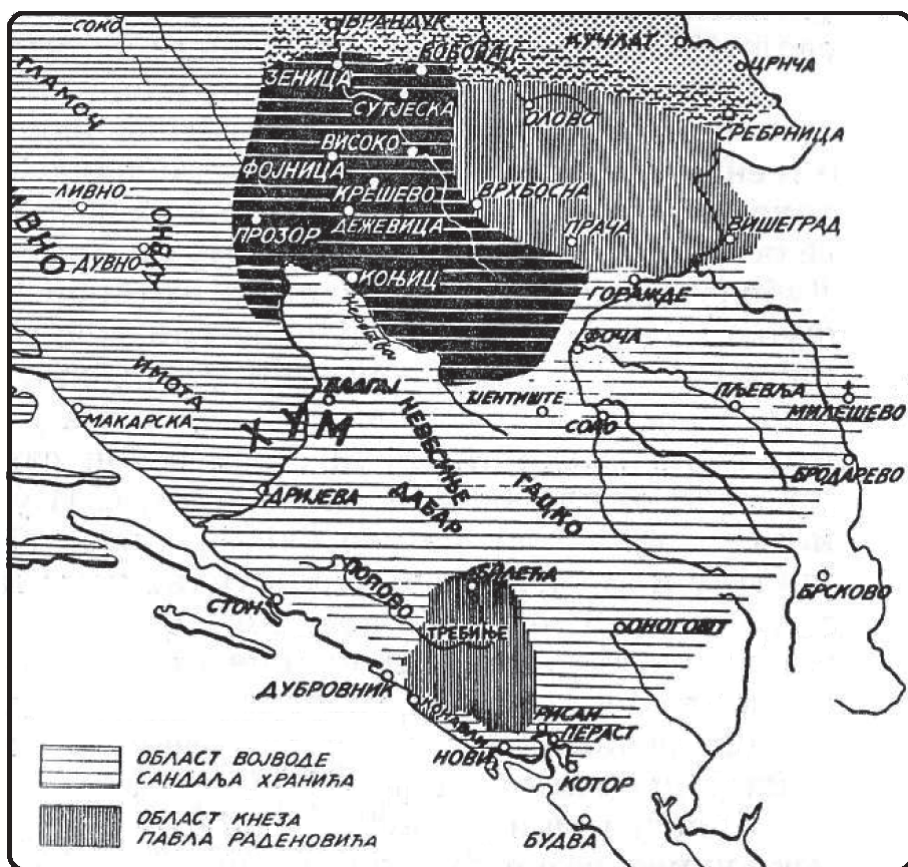
јата у њима. Добро познате чињенице да су ови споменици у погледу континуанта јата изразито хетерогени, те да језик правних и пословних докумената може одражавати особености говора властелина, писара, писарског коинеа, одговарајућег вернакулара, као и да се може радити о „неухватљивој мешавина свега тога“ (Ивић 1990: 86) намећу и одговарајућу лингвистичку методологију. До релевантних закључака долази се анализом списка груписаних око конкретног писара и системским сагледавањем рефлексације јата 1) према квантитету рефлексоване силабеме и 2) према типу флексије у којој се конкретни континуант јавља. Дијалектолошке чињенице сугеришу да је при ијекавској рефлексацији кључан квантитет, а још је од Решетаревих истраживања (1909) – прецизираних Ивићевим поставкама (1991б: 95–116) – јасно да је рефлексација јата у наставцима често израз аналошких уопштавања, те да само рефлексација у основи речи (уколико није условљена фонолошким асимилацијама) може бити резултат фонолошке промене.

Према налазима П. Ивића (2016: 13), јекавска замена јата јавља се у последњој деценији XIV века,¹ па се учинило корисним сагледати овај феномен у повељама и писмима насталим на простору источног Хума, Травуније и суседним областима југоисточне Босне током друге половине XIV и у првим деценијама XV столећа. У том просторно-временском оквиру деловале су властеоске канцеларије Санковића, Павловића и Сандаља Хранића Косаче. Рад је конципиран као синтеза настала на основу грађе ексцерпираних за радове посвећене системској фонолошкој анализи повеља и писама насталих у поменутих канцеларијама (Павловић 2018; 2021; 2022), па се овом приликом детаљне илустрације неће наводити, већ ће се на њих библиографски упућивати.

2. ПРОСТОР И КОРПУС. Санковићи су хумска великашка породица, чији су првобитни поседи били око горњег тока Неретве, да би се преко Невесињског, Трусинског и Дабарског поља ширили до Поповог поља, Хумског приморја и Сланог (уп. Милушковић 1960: 31–32; Мрђеновић и др. 1987: 119). Са историјске позорнице силазе почетком XV века – након што је 1404. године заробио Радича Санковића, Сандаљ Хранић је запосео његове земље, од којих су само делови припали Павлу Раденовићу (уп. Милушковић 1960: 52; Ћирковић 1964: 2015). С тим кнезом почиње нагли успон породице Јабланића, односно Павловића. До краја прве деценије XV столећа ови великаши управљају простором који је омеђавала „на сјеверу водопађа ријеке Дрињаче, на југу водопађа ријеке Праче, на истоку Дрина, а на западу вододјелница ријеке Босне и Дрине“ (Стратимировић 1891: 323).

¹ По А. Белићу (1958: 9) „то се десило крајем XIII и почетком XIV в.“, што је разлог више за проверу хронологије ове промене.

Након распарчавања територије Санковића овладали су и Билећом, Требињем и западним Конавлима (уп. Ћирковић 1964: 217; KURTOVIĆ 2009: 337). Првобитни поседи Косача били су „око састава Пиве и Таре и у горњем Подрињу око Фоче“ (Мрђеновић и др. 1987: 111). Област под управом Сандаља Хранића Косаче простирала се на југоистоку – од Боке которске до Бродарева; на североистоку – од Бродарева до ушћа Пиве и Таре у Дрину; на северозападу – северно од Горажда и Тјентишта на горњи ток Неретве; на западу – током Неретве до Јадрана (уп. Ћирковић 1964: 217; KURTOVIĆ 2009: 336–337). Јадранска обала од Неретве до Стона и од источних Конавала до Боке била је такође под Сандаљевом контролом. Његов утицај западно од Неретве је само спорадичан (уп. KURTOVIĆ 2009: 337–340). Простор којим почетком XV века управљају Сандаљ Хранић и великаши Павловићи представљен је на картографском ексерпту из мапе средњовековне Босне (Ћирковић 1964: 217):

Из канцеларије Санковића, од 5 писара, сачувано је 5 српских исправа упућених Дубровнику 1336–1399. године (уп. ЋРЕМОШНИК 1951: 81–89; Јечменица 2015: 9–21), и то:²

1. С.НН. Жупан Милтен и Ружир позивају Дубровчане на станак (око 23. X 1336) • (ДАД Прс IVa 9 ⇒ ПП 72; оригинал непознатог писара – уп. Јечменица 2015: 10–11);
2. С.НН. Жупан Санко Милтеновић захтева посебну цену за своје производе (1359–1361) • (ДАД Бс 1014 ⇒ ПП 103; оригинал непознатог писара – уп. Смиљанић 2009: 35–36);
3. С.ГХ. Жупан Бељак и војвода Радич Санковић поклањају Дубровчанима Конавле и Витаљину (15. IV 1391) • (ДАД Бс 1033 ⇒ ПП 129; оригинал Грубанца Хлапчића – уп. Мишић 2008: 114);
4. С.ДР. Привилегија Радича Санковића Дубровчанима (15. V 1391) • (ДАД Бс 1034 ⇒ ПП 130; оригинал дијака Рашка);
5. С.МП. Војвода Радич Санковић поклања Дубровчанима село Лисац (25. VIII 1399) • (ДАД Бс 1039 ⇒ ПП 604; оригинал Милете Поповића).

Из канцеларије Павловића, од 5 писара, сачувано је 14 српских исправа упућених Дубровнику 1397–1454. године (ЋРЕМОШНИК 1951: 89–118), и то:

1. П.РМ. Привилегија Павла Раденовића Дубровчанима (25. III 1397) • (ДАД Бс 1036 ⇒ ПП 259; оригинал Радосава Милосалића);³
2. П.ВМ. Војвода Радосав Павловић потврђује Сандаљево уступање Конавала (24. IV 1421) • (ДАД Бс 1057 ⇒ ПП 591; оригинал Влатка Мароша);
3. П.ДО. Војвода Радосав Павловић потврђује повластице Дубровчанима (7. IV 1423) • (ДАД Бс 1060 ⇒ ПП 599; оригинал дијака Остоје);
4. П.ДО. Радосав Павловић уступа Дубровчанима половину Конавала (31. XII 1427) • (ДАД Бс 1063 ⇒ ПП 601; оригинал дијака Остоје);
5. П.ДО. Признаница Радосава Павловића о пријему новца за Конавле (31. XII 1427) • (ДАД Бс 1064 ⇒ ПП 604; оригинал дијака Остоје);

² Уз наслов списка наводи се сигнација из одговарајућег архива (дубровачког ДАД, венецијанског ВАД, односно САНУ) и број исправе према најприступачнијем издању (ПП) – Стојановић 1929, 1934.

³ Задржано је Чремошничково читање проепонима Милосалић, мада је могуће и Милосаљих.

6. П.ДО. Радосав Павловић утврђује мир с Дубровником (25. X 1432) • (ДАД Бс 1071 ⇒ ПП 607; оригинал дијака Остоје);
7. П.ДО. Заклетва Радосава Павловића на мировни уговор (25. III 1433) • (ДАД Бс 1074 ⇒ ПП 610; оригинал дијака Остоје);
8. П.ДИ. Признаница Радосава Павловића о пријему куће у Дубровнику (31. I 1437) • (ДАД Бс 1080 ⇒ ПП 613; оригинал дијака Ивана);
9. П.ДИ. Признаница Радосава Павловића о пријему добити на уложени новац (I 1439) • (ДАД Бс 1086 ⇒ ПП 614; оригинал дијака Ивана);
10. П.ДИ. Генерална признаница Радосава Павловића (19. VIII 1439) • (ДАД Бс 1087 ⇒ ПП 615; оригинал дијака Ивана);
11. П.ДИ. Привилегија Радосава Павловића Дубровчанима (10. IV 1441) • (ДАД Бс 1089 ⇒ ПП 616; оригинал дијака Ивана);
12. П.ДИ. Потврдна привилегија војводе Иваниша Дубровчанима (29. IX 1442) • (ДАД Бс 1091 ⇒ ПП 688; оригинал дијака Ивана);
13. П.ДМ. Признаница војводе Петра и кнеза Николе о пријему добити на уложени новац (26. VI 1454) • (ДАД Вучетић, Срђ I–13 ⇒ ПП 726; оригинал дијака Миотоша);
14. П.ДМ. Војвода Петар и кнез Никола потврђују Дубровчанима Конавле и Виталјину (15. VII 1454) • (ДАД Бс 1107 ⇒ ПП 728; оригинал дијака Миотоша).

Из Сандаљеве канцеларије сачувано је 8 српских исправа (од 6 писара), насталих 1410–1430. године (уп. ЋРЕМОШНИК 1952: 273–280; ИСАИЛОВИЋ 2014: 133–136; ПОРЧИЋ 2015: 28; ПОРЧИЋ 2020: 113–134), и то:

1. К.ПП. Сандаљево писмо баници Анки (4. III 1410) • (АСАНУ Стара збирка 409, № 9 ⇒ ПП 298; оригинал Прибисава Похвалића);⁴
2. К.ПП. Сандаљево веровно писмо за Прибисава Похвалића (10. III 1410) • (ДАД *Miscellanea Vučetić* (*Massa Negrini*) I, № 3 ⇒ ПП 296; оригинал Прибисава Похвалића);
3. К.ДБ. Сандаљево веровно писмо за Прибисава Похвалића (19. X 1413) • (ДАД Прилози архивским серијама IVa, № 35 ⇒ ПП 308; оригинал дијака Брајана);
4. К.ПП. Браћа Сандаљ, Вукан и Вук уступају Дубровнику свој део Конавала (24. VI 1419) • (ДАД Бс 1051 ⇒ ПП 314; оригинал Прибисава Похвалића);

⁴ Задржано је Чремошничково читање проепонима Похвалић, иако је могуће и Похвалић.

5. К.ДГ. Војвода Сандаљ уступа Дубровнику свој део Конавала (30. V 1420) • (ДАД Бс 1063 \Rightarrow ПП 322; оригинал дијака Грубача);
6. К.БР. Мировни уговор војводе Сандаља с Млечанима (1. XI 1423) • (ДАВ *Miscellanea atti diplomatici e privati*, busta 34, № 1018 \Rightarrow ПП 337; оригинал Богавца Радосалића – уп. KURTOVIĆ 2009: 385; Порчић, Исаиловић 2019: 326);
7. К.ПГ. Сандаљева потврда о пријему оставе (27. XII 1423) • (ДАД Бс 1061 \Rightarrow ПП 383; оригинал посланика Групка);
8. К.ПМ. Сандаљево веровно писмо за Станоја Станковића (3. VIII 1430) • (ДАД Прилози архивским серијама IVa, № 52 \Rightarrow ПП 339; оригинал дијака Прибисава, сина попа Милија).

3. СТАРОСРПСКА ВРЕДНОСТ ЈАТА. Према П. Ивићу (2016: 13), јекавска замена јата јавља се у последњој деценији XIV века, што би значило да је до тада на изворном простору источнохерцеговачког дијалекта чувано старосрпско јат у вредности затвореног /e/, односно /e̞/. Ова би се фонолошка вредност хронолошки могла очекивати у најранијим списима Санковића, те у том контексту и треба посматрати два најстарија писма непознатих писара, и то: 1) писмо жупана Милтена и Ружири (1.С.НН 1336) и 2) писмо жупана Санка Милтеновића (2.С.НН 1359–1361).

Милтенов и Ружиров писар у корену речи доследно пише графему <ѣ> у позицији и дугога и краткога јата, док у наставцима за Д и Л јд. **ā*-промене континуант кратког јата означава графемом <н>, што је израз аналошког утицаја **iā*-промене (Павловић 2021: 304–305).⁵ Слово <ѣ> као ознака континуанта јата може се третирати 1) као екавизам или 2) као јекавизам. Екавизам је искључен поменутих аналошким икавизмом, пошто је таква комбинација – својствена данашњим шумадијско-војвођанским и смедеревско-вршачким говорима – познијег постанка, свакако познијег од XIV столећа.⁶ С друге стране, ако слово <ѣ> као ознака континуанта јата има вредност [je], онда се почеци источнохерцеговачке ијекавштине морају померити на прву половину XIV века, што је смела претпоставка у контексту досадашњих знања. То решење, ипак, не треба сасвим одбацивати, пошто А. Лома (2011: 193) у топониму гѣвѣнна из средњег Полимља, забележеном у Дечанској хрисовуљи, налази потврду јекавског јотовања. Ако се решење тражи у контексту Ивићеве хронологије овог феномена,

⁵ Аналошки икавизам овог типа потврђен је у српским споменицима с подручја средњовековне Босне још у XIII столећу (Ивић 1991a: 183).

⁶ О томе сведочи говор Галипольских Срба, који су из долине Велике Мораве „одсељени највероватније у првој половини XVII века или пред крај XVI века“ (Ивић 1994б: 430), а који уз морфолошке икавизме у XX веку чувају јат у вредности /e̞/. Уосталом, такву комбинацију С. Реметић (1985: 75–85, 89–108) бележи у другој половини прошлог века и у централној Шумадији.

остаје претпоставка да је писар био са јатовског терена, коме је припадала и област под управом Милтена и Ружира, те да је фонему /ѣ/ означавао графемом <ѣ>, јер није ваљано овладао графемом <ѣ>.⁷

У писму Санка Милтеновића (1359–1361) непознати писар доследно пише графему <ѣ> у позицији и дугога и краткога јата и у основи и у наставцима (Павловић 2021: 306–307).⁸ Регистрована грађа сугерише да је писар овог писма чувао јат у вредности /ѣ/. Иако му је порекло тешко прецизирати, на основу Чremoшникове палеографске анализе,⁹ може се претпоставити да се радило о Хумљанину или некоме ко је у Хуму описмењен.

4. ИКАВСКА ВРЕДНОСТ ЈАТА. Икавска рефлексација се јавља од прве половине XIV века (Ивић 2016: 13) – углавном западно од река Босне и Неретве – те би се међу писарима у посматраним канцеларијама могли наћи и икавци. Мање-више јасна икавска замена јата затиче се код два писара Санковића, и то 1) Грубанца Хлапчића (3.С.ГХ, 1391) и 2) дијака Рашка (4.С.ДР, 1391); два писара Павловића, и то 3) Влатка Мароша (2.П.ВМ, 1421) и 4) дијака Миотоша (13–14.П.ДМ, 1454) и 5) код Сандаљевог писара Прибисава Похвалића (1–2.К.ПП, 1410; 4.К.ПП, 1419).

У повељи Грубанца Хлапчића, Имоћанина, континуант дугога јат и у основи и у наставцима означава се графемом <ѣ>, док се континуант кратког јата и у основи и у наставцима насумично означава графемом <ѣ> или <н> (Павловић 2021: 307–308). Следи да је кратко јат имало икавски рефлекс, што је вероватно и континуант дугог јата.

У повељи дијака Рашка континуант јата у наставцима увек је означен графемом <н>, док се у основи континуант дугог јата бележи као <ѣ>, а кратког – као <н>, ређе као <ѣ> (Павловић 2021: 308–309). Спорадично означавање и етимолошког /и/ графемом <ѣ> сугерише да је Рашко био икавац.

У повељи Влатка Мароша континуант јата у основи доминантно је означен као <н>, ретко као <нѣ>, а у наставцима доследно као <н> (Павловић 2018: 29–30). Следи да је Влатко Марош био икавац, а да су четири ијекавске потврде (у основама *свѣѣи-* и *лѣѣи-*) – без системског упоришта – вероватно одраз неуспелог покушаја ијекавизације.

⁷ Писар овог текста слово <ѣ> користи само за означавање гласовне групе [ја].

⁸ Једини изузетак је икавизам у броју двн стѣ (2.С.НН.11), вероватно настао међусловном дисимилацијом: /ѣ/ у *стѣ* утицало је на измену /ѣ/ > /и/ у *двн* (< *двѣ*), пошто је *двѣ стѣ* једна акценатска целина (написано је без размака). Слично М. Пешикан (1965: 105) тумачи икавизам у јекавском *биљѣи*, а могуће је и аналошко уједначавање по моделу *двн* ~ *ѣри* (уп. Дешић 1976: 122).

⁹ Г. Чremoшник (1951: 81) истиче: „јасно је да се Санков дијак, с обзиром на писмо, није могао поводити за узором босанске канцеларије, те, према томе, мора да је Хум дошао до тога властитим развојем“.

У списима дијака Миотоша континуант јата у основи означен је графемом ⟨н⟩, што је доминантно решење и у наставцима (Павловић 2018: 37–38). Следи да је Миотош био икавац, док су ијекавизми регистровани у облицима броја *два* (двѣ тисѣћн 13.П.ДМ.9, двѣ тисѣћн 13.П.ДМ.10) вероватно израз прилагођавања дубровачком адресату.

У три исправе кнеза Прибисава Похвалића континуант јата и у основи и у наставцима доследно се пише графемом ⟨н⟩ (Павловић 2022: 44–45), што значи да је овај Сандаљев писар био икавац.

5. (И)ЈЕКАВСКА ВРЕДНОСТ ЈАТА. (И)јекавска замена јата јавља се у српским споменицима од последње деценије XIV века (уп. Ивић 2016: 13), те је ангажовање писара (и)јекаваца очекивано и у посматраним канцеларијама. (И)јекавска вредност јата регитрована је код 1) Милете Поповића (5.С.МП, 1399) из канцеларије Санковића; код 2) дијака Ивана (8–12.П.ДИ, 1437–1442) из канцеларије Павловића и код пет Сандаљевих писара – 3) дијака Брајана (3.К.НН, 1413), 4) дијака Грубача (5.К.ДГ, 1420), 5) Богавца Радосалића (6.К.БР, 1423), 6) посланика Групка (7.К.ПГ, 1423) и 7) Прибисава Милијевића (8.К.ПМ, 1430).

У повељи Милете Поповића континуант јата у основи доминантно се означава графемом ⟨ѣ⟩, а спорадично графемом ⟨е⟩, док се у наставцима континуант краткога јата бележи наизменично графемама ⟨ѣ⟩ и ⟨н⟩, а континуант дугог јата доследно графемом ⟨ѣ⟩ (Павловић 2021: 309–311).¹⁰ Иза графеме ⟨е⟩ – комбиноване са аналошки икавизам у Д јд. **ā*-промене – не може стајати екавизам, јер су екавски говори са аналошким икавизмима конституишу неколико векова након настанка ове повеље, о чему сведочи стање у говору Галипољских Срба (Ивић 1994б). Пошто је ијекавска замена јата регистрована у Дубровнику исте године када је писана и ова повеља Милете Поповића (уп. Ивић 2016: 13),¹¹ господара Громаче (уп. Милушковић 1960: 51) – села на двадесетак километара северозападно од Дубровника – следи да графема ⟨е⟩ као ознака континуанта јата има вредност дифтонга /иѣ/ или неке његове дефонологизоване варијанте [(и)је], те да је овај писар (и)јекавац. Његова, готово узорна употреба графеме ⟨ѣ⟩ одраз је темељног познавања српске писмености, што се огледа и у палеографији (уп. ШРЕМОШНИК 1951: 88).

У исправама дијака Ивана у позицији некадашњег дугога јата у основи низ ⟨нѣ⟩ написан је у 68,42% случајева, док се у позицији краткога јата у основи графема ⟨е⟩ јавља у 79,31% случајева, не рачунајући примере са групом [рѣ], где графема ⟨е⟩ може означавати познати екавизам (Павловић 2018: 33–34). Доминантна ортографска решења у

¹⁰ Икавизми у наставцима су аналошки, као и они у облицима глагола **učědēti* настали укрштањем са глаголом **učidēti*.

¹¹ Уп. запис Руска Христофоровића: *желнѣмо да те вѣдѣмо* (1399, ПП 134.10).

основи нарушена су, с једне стране, употребом графеме ⟨ε⟩ и ретко ⟨н⟩ за означавање континуанта дугог јата и, с друге стране, употребом низа ⟨не⟩, односно грефеме ⟨н⟩ за означавање континуанта краткога јата.¹² У наставцима је континуант дугог јат означавањем низом ⟨не⟩, односно графемама ⟨ε⟩ и(ли) ⟨н⟩, док је континуант кратког јата означен графемама ⟨ε⟩ и(ли) ⟨н⟩ (Павловић 2018: 34–35). Флективни икавизми у И јд. м. рода тврде заменичко-придевске промене, те у Г, Д, И и Л мн. исте промене настали су аналошки под утицајем меке заменичке промене. У истим овим облицима рефлекс дугога јата означава се и низом ⟨не⟩, те графемом ⟨ε⟩, и то у односу 2 : 1 у корист првог решења. Пошто се ови облици не разликују по квантитету јата, а како у предмиграционом периоду нема говора у коме би дошло до стихијског мешања ијекавске и екавске рефлексације, графема ⟨ε⟩ у поменутим облицима има исту вредност као и низ ⟨не⟩. Однос учесталости низа ⟨не⟩ и графеме ⟨ε⟩ као ознака континуанта дугог јата у основи и у флексији је исти (2 : 1), што значи да и у основи ова два решења у позицијама континуанта дугога јата означавају ијекавски рефлекс. Индикативно је, међутим, да је фреквенција низа ⟨не⟩ и графеме ⟨ε⟩ у позицијама реализовања краткога јата сводљива на однос 1 : 12 у корист другог решења,¹³ што значи да је дијак Иван разликовао континуанте дугога и краткога јата. Следи да је дуго јат дало ијекавски рефлекс, док је кратко јат доминантно означено графемом ⟨ε⟩ имало или јекавски или – што је мало вероватно – екавски рефлекс. Наиме, дијак Иван често графемом ⟨ε⟩ пише нејатовску фонетску секвенцу [je], те није необично да тако означи исту или сличну секвенцу добијену заменом кратког јата. С друге стране, нема потврда да је у босанско-дринском међуречју и суседним областима било ијекавско-екавских говора у којима би дуго јат давало ијекавски, а кратко јат екавски рефлекс.¹⁴ Високу учесталост графеме ⟨ε⟩ у позицијама ја-

¹² Део одступања аналошки је мотивисан. Графема ⟨ε⟩ у примеру светлиць (12.П.ДИ.4) вероватно је израз мешања старих основа **suēt-* и **suēt-*, док би употреба графеме ⟨н⟩ у примеру видниъ (8.П.ДИ.3) могла бити мотивисана аналогизацијом према презентској основи, али и међусловном асимилацијом.

¹³ Ту се не узимају у обзир примери рефлексације кратког јата после сонанта /р/.

¹⁴ „У околини Тешња и Маглаја и у Кладњу и двама суседним селима“ регистровани су односи *лѣю* : *лѣюѣша* (уп. Реметић 2003: 515), с променом дугог јата у екавски, а кратког јата у јекавски рефлекс, што је код дијака Ивана искључено. Могло би се, додуше, очекивати да су се и на западном размеђу ијекавских и екавских говора у предмиграционом добу развијали прелазни ијекавско-екавски говори, као што се на пример на југоистоку „у долини горњег тока Лима налазио изворни ареал ијекавско-екавских говора“ (Ивић 2009: 60). Ипак, остаје отворено питање да ли су на линији додира земље Павловића и Српске деспотовине (у доњем Полимљу и вишеградском Подрињу) у првој половини XV века били ијекавски говори (с обе стране границе) као данас, или су се дуж те линије (или у њеној близини) сударали западни ијекавски са источним јатовским или

вљања континуанта кратког јата у основи није могуће тумачити ни утицајем српскословенског екавизма јер такав књишки утицај – без вернакуларне подршке – не би подизао учесталост графеме ⟨ѐ⟩ у позицијама реализовања рефлекса кратког јата изнад учесталости ове графеме у позицијама реализовања рефлекса дугога јата. Следи да је код дијака Ивана дуго јат имало ијекавски, а кратко – јекавски рефлекс. Ретки коренски икавизми без аналошке подлоге (регистровани у свега 5,6% примера) могу бити траг утицаја писара Остоје с ијекавско-икавском вернакуларном основом.¹⁵

Сандаљев дијак Брајан континуант јата у корену речи доследно означава графемом ⟨ѣ⟩, а у Д јд. **ā*-промене – графемом ⟨н⟩ (Павловић 2022: 45). Малобројни примери с континуантом јата онемогућавају прецизирање дијалекатске основе, али регуларна употреба графеме ⟨ѣ⟩ у основи значи да је Брајан 1) чувао фонолошку посебност јата (било као /ѐ/, било као /иѐ/) или 2) владао етимолошком употребом слова ⟨ѣ⟩. Уколико је заиста реч о дијаку Брајану, кога помиње Н. Порчић (2015: 28), онда иза овог веровног писма стоји (и)јекавац коме се у два депозитским маргиналијама поткрало више ијекавица (уп. Драгичевић 2013: 56–57; Драгичевић 2014: 39).

Сандаљев дијак Грубач континуант и дугога и краткога јат у основи доследно означава графемом ⟨ѣ⟩, што обично ради и када се континуант јата јави у наставцима – изузетак су аналошки икавизми означени графемом ⟨н⟩ (Павловић 2022: 46–47). Графему ⟨ѣ⟩ као ознаку континуанта дугог јата Грубач аналошки преноси са тврде заменичке на тврду придевску промену, а спорадично и на меку заменичку и придевску промену. Системска употреба графеме ⟨ѣ⟩ на етимолошким местима у основи речи може значити 1) да Грубач чува посебност јата као /ѐ/ или /иѐ/, односно 2) да је научио етимолошку употребу слова ⟨ѣ⟩. Другу могућност је тешко прихватити, јер је такво знање готово немогуће одржати у тексту од око 1530 речи. То би значило да се при употреби слова ⟨ѣ⟩ Грубач ослањао на фонолошку посебност јата у вредности дифтонга /иѐ/. Наиме, италијан-

екавским говорима. Ако се имају у виду говори са незамењеним јатом на простору од Бајине Баште до Лознице (уп. Реметић 1981), које је А. Белић (1958: 9–10) – показаће се погрешно – сматрао икавским импортима из Босне, онда је у Подрињу у првој половини XV века реалније претпоставити сударање (и)јекавских и јатовских, него (и)јекавских и екавских говора.

¹⁵ За овакво тумачење значајно је саопштење Г. Чремошника (1951: 106) да „дијак Иван пише лијепу дипломску минускулу тако очито Остојиног карактера, да је ван сумње да је он Остојин ђак“.

ско име *Piero* (уп. Решетар 1952: 24–25) Грубач бележи као *пѣро*,¹⁶ што би могао бити показатељ да је реч о ијекавцу.

У Сандаљевом уговору с Млечанима, који је вероватно писао Богавац Радосалић, континуант дугога јата у основи означен је графемом <ѣ> и спојем <нѣ>, као и континуант краткога јата, спорадично бележеног као <ѣ> и <н> (Павловић 2022: 48).¹⁷ У наставцима је континуант краткога јата бележен графемама <ѣ> или <н>, као и континуант дугога јата, који је спорадично представљен спојем <нѣ> (Павловић 2022: 49). Икавизми у наставцима увек су аналошки условљени. Нема графеме <ѣ> без етимолошког или аналошког упоришта, што би евентуално упутило на неијекавски рефлекс.¹⁸ Следи да је Богавац Радосалић био ијекавац, који за разлику од Грубача није овладао етимолошком употребом слова <ѣ>.

У потврдном писму посланика Групка у основи је континуант дугог јата означен спојем <нѣ>, а кратког јата истим спојем или графемом <ѣ>, док се у наставцима увек јавља графема <ѣ>, осим у Д јд. **ā*-промене, где је аналошки икавизам означен словом <н> (Павловић 2022: 50). Следи да је и Групко ијекавац.

У Сандаљевом веровном писму дијака Прибисава Милијевића у основи је континуант кратког јата означен графемама <ѣ> или <ѣ>, док се у наставцима континуант дугог јата бележи графемом <ѣ> (за континуант дугог јата у основи и кратког у наставцима нема потврда) (Павловић 2022: 51). Употреба графеме <ѣ> као ознаке континуанта јата у основи може значити да је писар био екавац или (и)јекавац. Дилема се не може разрешити на основу једног регистрованог примера (мѣсца 8.К.ПМ.12), те би се Прибисављева хумска (и)јекавштина могла само претпоставити на основу Чremoшникове палеографске опаске да се код овог писара „налази касније типично хумско спајање“ слова <ѣ> и <з> (1952: 280).

¹⁶ Уп. *прѣ|дѣ пѣроѣм ѣкарєвнѣѣм* (5.К.ДГ.55). У српским записима варијанте овог имена италијанско [ie] бележено је током XV века час графемом <н>, час спојем <нѣ>: *пирѣко|м ѣкарєвнѣ|м* (ПП 315.102), *пнерко ѣнникѣ* (ПП 660.41). Ово двојство отвара могућност икавске вредности графеме <ѣ> у Грубачевом запису *пѣроѣм*, али она отпада јер је тешко поверовати да то слово у тако дугачком тексту писар није употребио ни у једном другом случају као ознаку фонеме /и/ у основи речи, што би као евентуални икавац сигурно урадио. Ваља поменути да се код икаваца данас може дифтонгизовати /ѣ/ (уп. Рамис 1999: 292–293), те да у том смислу код Грубача не би требало искључити ни мотивацију: *пѣроѣм* < Пиѣром < Пѣром. Но, и то потврђује став да Грубач словом <ѣ> означава /иѣ/.

¹⁷ Стари екавизам у основи **obъѣtъ* познат је низу ијекавских говора (уп. Пецо 1964: 58), те примери с кореном *обѣ-* (6.К.БР.6, 14, 19, 21, 28, 32, 43, 51) немају значај за утврђивање системске вредности јата. Икавизми регистровани 1) у негираном облику 3. лица јд. презента *ниѣ* (6.К.БР.8) (< *nejestъ*) и 2) у радном глаголском придеву *тѣпниѣ* (6.К.БР.25) (< *trpio* < *trpeo* < *trpeo* < *trpel*) (уп. Пешикан 1965: 104) фонолошки су условљени.

¹⁸ У проепониму *сѣнциѣрѣвнѣ* (6.К.БР.9) корен -*ѣтѣ-* садржи секундарно јат чији је ијекавски рефлекс потврђен у именици *инѣрѣ* (6.К.БР.2, 30).

6. (И)ЈЕКАВСКО-ИКАВСКА ВРЕДНОСТ ЈАТА. Међу писарима посматраних канцеларија очекивани су и носиоци прелазних ијекавско-икавских говора, чији се трагови до данас чувају на простору Жепча у долини Босне и простору Јабланице у долини Неретве (уп. Ивић 1994а: 147). Мешовита, ијекавско-икавска рефлексација је регистрована у канцеларији Павловића код 1) Радосава Милосалића (1.П.РМ, 1397) и 2) дијака Остоје (3–7.П.ДО, 1423–1433).

Радосав Милосалић континуант дугог јата означава спојем <нѐ> доследно у основи и скоро доследно у наставцима, док континуант кратког јата бележи као <н> доследно у наставцима и готово доследно у основи (Павловић 2018: 29). Следи да код овог писара дуго јат има ијекавски, а кратко – готово доследно икавски рефлекс, што је ретко нарушавано аналошким уједначавањима.

Слична ортографска решења одликују и дијака Остоју, који у основи речи континуант дугог јата означава спојевима <нѐ> и <тѐ>, а кратког – готово доследно графемом <н>, док у наставцима континуант дугог јата представља напореда спојем <нѐ> и графемом <н>, а кратког – доследно графемом <н> (Павловић 2018: 30–33). Следи да и код дијака Остоје дуго јат даје ијекавски, а кратко – икавски рефлекс, што је у флексији нарушавано аналошким процесима.

7. ЗАКЉУЧАК. Од шеснаест писара из посматраних канцеларија два имају старосрпску вредност јата, пет – икавску, седам – (и)јекавску и два – ијекавско-икавску. За две трећине писара рефлексација јата одговара терену којим су управљали великаши Санковићи и Павловићи, односно Сандаљ Хранић, а то је област на којој је до пред крај XIV века јат имало вредност /ѐ/, да би се након тога јавио 1) дифтонг /иѐ/ као његов континуант или 2) тај дифтонг (као замена дугога јата) у комбинацији са вокалом /и/ (као рефлексом краткога јата). Комбинована замена је јасан траг прелазних ијекавско-икавских говора природно развијаних у долини Босне, до које су допирали западни ободи земље Павловића. Само су писари икавци (свега трећина) на посматраном терену били дошљаци са простора западно од Неретве и(ли) Босне.

Иако се дијалекатска припадност писара не мора поклапати са дијалекатским својствима терена на коме је писар деловао, индикативно је да код Сандаља Хранића Косаче делује пет ијекаваца и само један икавац. Таква статистика упућује 1) на (и)јекавску рефлексацију јата на терену којим је владао и 2) на висок степен аутономности у односу на централну државну власт (нема ни потребе ни жеље да акта која издаје уподобљава евентуалној језичкој норми са простора коју не контролише). И у Санковића канцеларији преовлађују домаћи писари, јер уз једног ијекавца мештанима се могу сматрати и два писара са старосрпском вредношћу

јата која је претходила ијекавштини. Канцеларија Павловића је најхетерогенија, али и овде уз два писара икавца превагу имају писари који могу бити домаћи – један (и)јекавац и два представника прелазних (и)јекавско-икавских говора. Стога се о евентуалном општедржавном језичком коинеу или књишком маниру (уп. Јанић 2002: 29) на простору источног Хума, Травуније и суседних области југоисточне Босне не може говорити – не даје се предност неаутохтоном вернакулару са евентуално престижном рефлексацијом јата над локалним говором.

Старосрпске повеље и писма са простора источног Хума, Травуније и суседних босанских области нису и не могу бити синхрони записи локалних говора, али нису ни отуђени од њих како се то деценијама сматра у српској дијалектологији. Наравно, њиховим овлашним прегледањем добијани су и површни закључци. Системском анализом екскерпираних факата у контексту актуелних дијалектолошких знања (укључујући и она Ивићева историјскодијалектолошка) долази се до података који дају мање-више јасне обресе ове дијалекатске области у погледу једног од два кључна диференцијална фактора српске дијалектологије. То је терен на коме је старосрпска вредност јата као затвореног /e/, односно /e̞/, од краја XIV века замењивана (и)јекавском вредношћу, при чему су по западним ободима природно настајали прелазни ијекавско-икавски говори.

Цитирана литература

- Белић, Александар. „Периодизација српскохрватског језика“. *Јужнословенски филолог* XXIII (1958): 3–15.
- Вуковић, Јован. „Ново читање и тумачење неких старих босанских надгробних натписа“. *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине* I (1949): 80–100.
- Вушовић, Данило. „Дијалект источне Херцеговине“. *Српски дијалектолошки зборник* III (1927): 3–70.
- Дешић, Милорад. „Западнобосански ијекавски говор“. *Српски дијалектолошки зборник* XXI (1976): 1–316.
- Драгичевић, Павле. „Четврти, пети и шести лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама“. *Грађа о прошлости Босне* 6 (2013): 45–63.
- Драгичевић, Павле. „Седми, осми и девети лист депозита војводе Сандаља са припадајућим потврдама“. *Грађа о прошлости Босне* 7 (2014): 35–50.
- Ивић, Павле. *О језику некадашњем и садашњем*. Београд – Приштина: БИГЗ – Јединство, 1990.
- Ивић, Павле. *Изабрани огледи II. Из историје српскохрватског језика*. Ниш: Просвета, 1991a.
- Ивић, Павле. *Изабрани огледи III. Из српскохрватске дијалектологије*. Ниш: Просвета, 1991b.

- Ивић, Павле. *Српскохрватски дијалекти: њихова стругура и развој. I. Ојшћа размајрања и шћокавско наречје*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994а.
- Ивић, Павле. *О говору Галићкојских Срба*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1994б.
- Ивић, Павле. *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и шћокавско наречје*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2001.
- Ивић, Павле. *Српски дијалекти и њихова класификација*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2009.
- Ивић, Павле. *Расправе, студије, чланци. 3. О историји језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2016.
- Исаиловић, Невен. *Владарске канцеларије у средњовековној Босни*. Београд: Филозофски факултет (докторска дисертација у рукопису), 2014.
- Јечменица, Дејан. „Писмо жупана Милтена и Ружица којим позивају Дубровчане на састанак“. *Стари српски архив* 14 (2015): 9–21.
- Лома, Александар. „Језичке старине Полимља и Потарја – сведочанства старосрпских повеља“. У: Милан Радужко (ур.). *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија. Зборник радова*. Беране – Београд: Епископија Будимљанско-Никшићка – Полимски музеј Беране – Филозофски факултет – Службени гласник – Православни богословски факултет, 2011: 187–198.
- Миушковић, Јованка. „Хумска властоска породица Санковићи“. *Историјски часопис* XI (1960): 17–54.
- Мишић, Сениша. „Повеља Бељака и Радича Санковића Дубровнику“. *Стари српски архив* 7 (2008): 113–127.
- Мрђеновић, Душан, Александар Палавестра, Душан Спасић. *Родословне таблице и грбови српских династија и власите*. Београд: Нова књига, 1987.
- Павловић, Слободан. „Фонолошке одлике српских повеља средњовековне властеле Павловића“. У: Зорица Никитовић (ур.). *Српско љисано наслеђе и историја средњовековне Босне и Хума*. Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Источно Сарајево – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2018: 25–47.
- Павловић, Слободан. „Фонолошке одлике српских повеља и писама властеле Санковића“. У: Зорица Никитовић (ур.). *Српско љисано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травунице*. Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Источно Сарајево, 2021: 301–320.
- Павловић, Слободан. „Фонолошке одлике српских повеља и писама војводе Сандаља Хранића Косаче“. Зорица Никитовић (ур.). *Српско љисано наслеђе и историја средњовековне Босне, Хума и Травунице*. Бања Лука – Источно Сарајево: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци – Филозофски факултет Универзитета у Источно Сарајево, 2022: 41–61.

- ПЕЦО, Асим. „Говор источне Херцеговине“. *Српски дијалектолошки зборник XIV* (1964): 1–201.
- ПЕШИКАН, Митар. „Староцрногорски средњокатунски и љешански говори“. *Српски дијалектолошки зборник XV* (1965): 1–294.
- ПОПОВИЋ, Раде. „Повеља војводе Сандаља и браће му Вукца и Вука којом уступају Дубровчанима свој део Конавала“. *Грађа о прошлости Босне* 4 (2011): 97–109.
- ПОРЧИЋ, Небојша. „Два пуномоћја војводе Сандаља Хранића за Прибисава Похвалића“. *Грађа о прошлости Босне* 8 (2015): 21–30.
- ПОРЧИЋ, Небојша. „Заклетвена изјава Војводе Сандаља Хранића баници Анки“. *Грађа о прошлости Босне* 13 (2020): 113–134.
- ПОРЧИЋ, Небојша, Невен Исаиловић. *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*. Београд: Архив Србије, 2019.
- РАМИЋ, Никола. „Ливањско-дувањски говорни тип“. *Српски дијалектолошки зборник XLVI* (1999): 269–426.
- РЕМЕТИЋ, Слободан. „О незамењеном јату и икавизмима у говорима северозападне Србије“. *Српски дијалектолошки зборник XXVII* (1981): 7–105.
- РЕМЕТИЋ, Слободан. „Говори централне Шумадије“. *Српски дијалектолошки зборник XXXI* (1985): 1–555.
- РЕМЕТИЋ, Слободан. „Дијалекатска основа Земље Павловића“. У: Милан Васић (ур.). *Земља Павловића. Средњи вијек и период ђурске владавине. Зборник радова са научног скупа*. Бања Лука – Српско Сарајево: АНУРС – Универзитет Српско Сарајево, 2003: 513–527.
- РЕШЕТАР, Милан. *Најстарија дубровачка проза*. Београд: САНУ, 1952.
- СМИЉАНИЋ, Аранђел. „Писмо жупана Санка Милтеновића Дубровчанима“. *Грађа о прошлости Босне* 2 (2009): 35–44.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Старе српске повеље и писма. Књига I. Први део. Други део*. Београд – Сремски Карловци: СКА, 1929, 1934.
- СТРАТИМИРОВИЋ, Ђорђе. „Опис поља Гласинца“. *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини III/IV* (1891): 323–334.
- ЋИРКОВИЋ, Сима. *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: СКЗ, 1964.

*

- BROZOVIĆ, Dalibor. „O jednom problemu naše historijske dijalektologije – stara ikavsko-ijekavska granica“. *Зборник за филологију и лингвистику IV–V* (1961–1962): 51–57.
- ČREMOŠNIK, Gregor. „Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. III Humske povelje“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VI* (1951): 81–119.
- ČREMOŠNIK, Gregor. „Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. III Humske povelje“. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu VII* (1952): 273–336.
- ЈАНИЋ, Дžевад. „Ijekavskoštakavski govori istočne Bosne“. *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik VIII* (2002): 8–236.
- KURTOVIĆ, Esad. *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2009.

REŠETAR, Milan. „Zur Frage über die Gruppierung der serbokroatischen Dialekte“. *Archiv für slavische Philologie* XXX (1909): 597–625.

Slobodan Pavlović
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy

THE OLDEST IJEKAVIANISMS IN SERBIAN CHARTERS AND LETTERS
FROM EASTERN HUM AND TRAVUNIJA

S u m m a r y

This text examines the reflection of the vowel *yat* in Serbian charters and letters from the noble chancelleries of the Sankovićs, Pavlovićs, and Sandalj Hranić Kosača, aiming to establish the relationship of these texts with the autochthonous vernacular. The research shows that the substitution of *yat* in the analyzed documents is systematic (ijekavian, ikavian, and ijekavian-ikavian), and that most of the scribes involved are indigenous. The influence of any potential pan-state literary koine is not registered – fewer than a third of the scribes are ikavian newcomers from the areas west of the Neretva and Bosnia rivers.

Keywords: Sankovićs, Sandalj Hranić, noble chancelleries, analogous ikavianisms, ijekavian-ikavian reflection, historical dialectology.